

Kris Van Heuckelom

Korte inleiding tot de moderne Poolse literatuur (bij de uitreiking van de Aleida Schotprijs 2022)

‘Naar het schijnt is de eerste zin van een toespraak altijd de moeilijkste. Die heb ik bij deze al achter de rug.’ Al wie meent mij nu te moeten feliciteren met het schijnbaar zeer originele en spitsvondige begin van deze lezing, moet ik helaas teleurstellen. De openingszin die u zonet hoorde, heb ik schaamteloos overgenomen uit de speech van een dichteres die ruim een kwarteeuw geleden, in december 1996, het spreekgestoelte betrad in de concerthall van Stockholm. De dame in kwestie heet Wisława Szymborska en de reden waarom ik haar naam bij het begin van deze *crash course* moderne Poolse literatuur laat vallen, is vrij evident: met haar al bij al bescheiden oeuvre behoort Szymborska sinds jaar en dag tot de meest gelezen anderstalige dichters in het Nederlandse taalgebied, wat voor een niet al te gangbare taal als het Pools een zeer opmerkelijk succes is.

De kwaliteit van een literatuur laat zich uiteraard moeilijk in cijfers vatten en de Nobelprijs literatuur heeft de voorbije jaren ongetwijfeld aan prestige en aanzien ingeboet, maar als het aantal bekroningen door de Zweedse Academie toch nog een referentiepunt mag zijn, dan doet de Poolse literatuur het zeker niet slecht in de zogenaamde ‘wereldrepubliek der letteren’. De voorbije 120 jaar werden maar liefst vijf Poolse auteurs in de eregalerij van Nobelprijzslauteaten opgenomen. Als we de nabij Warschau geboren en getogen, maar in het Jiddisch schrijvende Isaac Baashevis Singer nog aan het rijtje toevoegen, komen we zelfs aan zes. In de Lage Landen kunnen we van dergelijke statistieken alleen maar dromen: tot nader order blijft de verfranste Gentenaar Maurice Maeterlinck bij ons de enige ‘genobiliteerde’ auteur. Wat er ook van zij, de internationale erkenning voor Poolse auteurs spoort wonderwel met de speerpuntfunctie die literatuur en schrijvers zeer lang vervuld hebben – en volgens sommigen – nog steeds vervullen in het Poolse culturele en maatschappelijke leven. Geschat wordt dat er in Polen – een land met ongeveer 40 miljoen inwoners, al valt dat met de grote aanwezigheid van Oekraïense oorlogsvluchtelingen dezer dagen moeilijk te bepalen – jaarlijks meer dan 30.000 boeken uitgegeven worden. Er wordt in Warschau en omstreken ook behoorlijk veel vertaald: ongeveer een vijfde van al die boekuitgaven zijn vertalingen, in eerste instantie uit het Engels, maar ook het Frans, het Duits, het Japans en hoe langer, hoe meer ook uit het Oekraïens. Ongeveer een derde van het jaarlijks gepubliceerde contingent boeken behoort tot de zogenaamde bellettrie: ca. 7.000 boeken voor volwassenen, ca. 3.000 kinder- en jeugdboeken (een segment dat de laatste jaren aan belang wint, ook op de internationale markt). Er werd en wordt dus nog altijd veel geschreven én uitgegeven in Polen, en soms valt ook wel eens de boutade te horen dat er in Polen meer geschreven dan gelezen wordt. Het is uiteraard onmogelijk om in een betoog van amper twintig minuten dat reusachtige veld te bestrijken, dus wat nu volgt, zijn veeleer een aantal algemene

observaties en kanttekeningen. Af en toe zal ik ongetwijfeld ook een gigantische open deur intrappen, zeker voor die aanwezigen hier die redelijk goed vertrouwd zijn met de Poolse literatuur en cultuur. Omdat het vandaag per slot van rekening ook een feestdag is – voor de literaire vertalers uit de Slavische talen in het algemeen en voor één vertaalster in het bijzonder – zal ik ook een en ander vanuit dát perspectief over de moderne Poolse literatuur vertellen.

Wat de reeds vermelde speerpuntfunctie van literatuur betreft: de Warschause literatuurcritica en literatuurwetenschapster Anna Nasiłowska neemt in het voorwoord van haar vuistdikke *Historia literatury polskiej* (*Geschiedenis van de Poolse literatuur*) de omschrijving ‘kultura literaturocentryczna’ in de mond, een ‘literatuurcentrische cultuur’. Die kwalificatie roept vage herinneringen op aan de inmiddels gevleugeld geworden woorden die de Russischtalige sovjetauteur Jevgeni Jevtoesjenko ooit in een gedicht neerschreef: ‘Поэт в России – больше, чем поэт’ (‘In Rusland is een dichter meer dan een dichter’). Van de Amerikaanse slavist Andrew Wachtel komt dan weer de stelling dat Oost-Europa het best omschreven kan worden als ‘that part of the world where serious literature and those who produce it have traditionally been overvalued’.¹ Het is een veralgemening die ongetwijfeld enige nuancering behoeft, maar Wachtels definitie lijkt wel op te gaan voor een land als Polen. Dat heeft niet het minst met politieke omstandigheden te maken. Na de drie zogenaamde delingen op het einde van de achttiende eeuw bleven de Polen meer dan honderd jaar lang verstoken van een eigen staat. 123 jaar om precies te zijn, en dat wordt vandaag in Polen en ver daarbuiten gevierd, want 11 november, Wapenstilstanddag, is de Poolse nationale feestdag. 104 jaar geleden, op 9 november 1918 werd de Poolse generaal Józef Piłsudski vrijgelaten uit een vesting in Berlijn en op de trein richting Warschau gezet, alwaar hij enkele dagen later de macht in de schoot geworpen kreeg. In de lange 19de eeuw was Polen evenwel verdeeld over het Russische, het Pruisische en het Habsburgse rijk. Bij gebrek aan een eigen politiek en maatschappelijk bestel groeide literatuur in de hoogdagen van de romantiek uit tot ‘meer dan literatuur’: dichters werden beschouwd als leidsmannen van de gedeterritorialiseerde Poolse natie en besteedden een groot deel van hun werk én hun publieke leven aan de ‘Poolse zaak’. Het leverde enkelen onder hen, zoals de Poolse nationale dichter Adam Mickiewicz, die leefde in de eerste helft van de negentiende eeuw, de eretitel ‘profeet’ of ‘ziener’ op.

In de Poolse cultuur ontstond zelfs een aparte benaming voor het soort literatuur dat deze voorvechters van de Poolse onafhankelijkheid bedreven: ‘tyrteïsch’, naar de oud-Griekse dichter Tyrtaeus die met zijn patriottische krijgsliederen de Spartaanse soldaten tot heldendaden moest inspireren. Tot diep in de twintigste eeuw, vanaf het uitbreken van WO II tot aan de val van het communisme, bleef die nauwe vervlechting tussen literatuur en het collectieve belang – soms ook wel het ‘romantisch paradigma’ genoemd – een prominente rol spelen in menig Pools schrijversleven. Het hoeft geen betoog dat zo’n ‘tyrteïsche’ invulling van literatuur een tweesnijdend zwaard is: schrijvers worden weliswaar op een piëdestal geplaatst en genieten het nodige publieke aanzien, maar ze worden meteen ook in een keurslijf gedrongen. Bovendien maakt die betrokkenheid op maatschappelijke en

politieke kwesties de Poolse literatuur soms moeilijk leesbaar en verteerbaar voor buitenstaanders, al zijn er evengoed schrijvers die zich tegen die verstrengeling verzet hebben of er zich volledig aan onttrekken. Iemand als Wisława Szymborska heeft zich – met uitzondering van een kort socialistisch-realistisch hoofdstuk in het begin van haar loopbaan – steeds aan de ‘apolitieke’ kant van het spectrum willen ophouden, ook al komen van haar de gevleugelde woorden ‘wszystko jest polityczne’ (‘alles is politiek’). Buiten het feit dat de Nobelprijswinnares van 1996 haar werk in het Pools schreef zal je in haar gedichten amper verwijzingen naar Polen of Poolse realia aantreffen. Daartegenover stelt de Krakause dichteres zeer toegankelijke, schijnbaar tijdloze verzen over, pakweg, een kind dat plotsklaps het mysterie van de zwaartekracht ontdekt door een tafelkleed van tafel te trekken of een nukkige poes die het appartement van haar net overleden baasje op stelten zet.

Aan de andere kant van het spectrum valt de eerder vermelde dichter des vaderlands, de vroeg-negentiende-eeuwse romantische dichter Adam Mickiewicz, te situeren. Mickiewicz is de auteur van het Poolse nationale poëem *Heer Tadeusz* (1834), een imposante roman in verzen die hij in de jaren dertig van de negentiende eeuw in Frankrijk schreef (‘op de straatstenen van Parijs’, zoals hij het zelf noemde). Mickiewicz’ oeuvre belichaamt op verschillende manieren de complexiteit van de notie moderne Poolse literatuur. Zo is hij – samen met een aantal andere exponenten van de zgn. Wielka Emigracja, de Grote of Grootse Emigratie – de belichaming van het feit dat een groot deel van de moderne Poolse literatuur buiten de Poolse landsgrenzen tot stand is gekomen (en gepubliceerd). De Poolse emigratiecultuur had overigens zijdelings ook een grote impact op andere literaturen. Neem bijvoorbeeld Józef Teodor Konrad Korzeniowski, zoon van een Pools opstandeling en balling die in zijn tienerjaren voor het ruime sop koos, zich als zeeman het Engels eigen maakte en de literatuur van het Britse imperium verrijkte onder zijn *nom de plume* Joseph Conrad. Het paradigma van deterritorialisering herhaalde zich na WO II, toen Stalin een groot deel van Centraal- en Oost-Europa wist in te palmen en heel wat Polen de wijk namen naar het Westen of er de voorkeur aan gaven niet terug te keren naar hun thuisland. Denk aan auteurs als Witold Gombrowicz en de latere Nobelprijswinnaar Czesław Miłosz, die het grootste deel van hun leven in de emigratie zouden doorbrengen en van wie het werk lange tijd onpubliceerbaar en onbespreekbaar was in de Poolse Volksrepubliek.

Een al te enge kijk op het predicaat ‘Pools’ is evenwel niet alleen problematisch vanwege de lange non-existentie van een soevereine Poolse staat in de negentiende en twintigste eeuw, maar ook vanwege de historisch gelaagde, uitermate complexe identiteiten die achter het label ‘Pools’ schuilgaan. Laat ik er maar even een ander clichévoorbeeld bijhalen om dit punt duidelijk te maken. Adam Mickiewicz’ epos *Heer Tadeusz* wordt wel eens ‘biblia polskości’ genoemd (‘een bijbel van de Poolsheid’), maar het boek opent wel met een lofzang op wat zowaar een ander land lijkt te zijn. Hier volgen de eerste vier verzen, in de onvolprezen Nederlandse vertaling van wijlen Tom Eekman:

Litouwen, o mijn vaderland! Als levenskracht ben jij!

*Hoe hoog je gewaardeerd moet worden, dat beseft slechts hij
die je verloor —jouw schoonheid wil ik hier beschrijven,
want heimwee en verlangen zijn het die mij drijven.*

De aanwezigheid van die aanhef in de beginregels van het boek heeft uiteraard alles te maken met het feit dat Polen eeuwenlang een hechte staatkundige eenheid vormde met het naburige Litouwen, het zgn. Pools-Litouwse Gemenebest. Mickiewicz groeide op in een uithoek van het landelijke Litouwen, maar behoorde er tot een maatschappelijke laag die in de loop der eeuwen verpoolst was en die zich het Pools als spreek- en schrijftaal eigen had gemaakt. Het Pools-Litouwse equivalent van de Frans-Vlaamse Maeterlinck, met andere woorden. Het is net die gepoloniseerde landadel uit het rurale Litouwen die Mickiewicz in zijn epos op de voorgrond plaatst, tegen de achtergrond van de gezamenlijke strijd tegen de Russische troepen in het Napoleontische tijdperk. Tot diep in de achttiende eeuw was dat Pools-Litouwse Gemenebest, dat zich in zijn hoogdagen nagenoeg van zee tot zee (van Oostzee tot Zwarte Zee) uitstreekte, een van de grootste staatkundige verbanden van Europa geweest, multi-etnisch, multireligieus en multilinguaal, een gebied waar niet alleen neo-Latijn en Pools, maar ook Jiddisch en Roetheens, en mengvormen van die verschillende talen gebezigd werden. Het is met name de eeuwenlange aanwezigheid van een zeer omvangrijke en florierende Joodse gemeenschap op Pools grondgebied die de Amerikaanse comparatist Harold B. Segel verleid heeft tot de stelling dat de Poolse literatuur beschouwd dient te worden als ‘the greatest European literature of Jewish experience’.² Dat geldt uiteraard voor de periode ná de Holocaust, die de gruweldood betekende voor meer dan drie miljoen Poolse joden, maar het gaat zeker ook op voor de negentiende eeuw, waarover zo dadelijk nog wat meer.

We kunnen uiteraard naar de moderne Poolse literatuur kijken zoals die in Polen zelf gecanoniseerd is, opgenomen in leerplannen, schoolcurricula en lectuurlijsten allerhande of gepromoot via groots opgezette jaarlijkse leescampagnes zoals ‘Narodowe Czytanie’ (met bijvoorbeeld publieke lezingen van geselecteerde literaire werken door het Poolse presidentiële echtpaar). De Poolse literatuur is echter ook bij uitstek een transnationaal en globaal fenomeen, in de verspreiding waarvan literaire vertalers een niet onbelangrijk aandeel hadden en hebben. Buiten de Poolse landsgrenzen ziet die canon er uiteraard niet noodzakelijk hetzelfde uit. De reeds vermelde Adam Mickiewicz heeft op dit ogenblik, meer dan anderhalve eeuw na zijn overlijden in Istanbul, meer dan 600 boekuitgaven in andere talen dan het Pools op de teller, maar moet een aantal ‘jongere’ auteurs laten voorgaan. Absolute koploper in de ranking is Henryk Sienkiewicz, de eerste Poolse Nobelprijswinnaar literatuur, met meer dan 5.000 boekvertalingen op zijn palmares. Sienkiewicz maakte zich in het laatste kwart van de negentiende eeuw populair en onsterfelijk als auteur van een aantal in de turbulente zeventiende eeuw gesitueerde historische romans die de harten van het getormenteerde Poolse lezerspubliek moesten sterken. In het buitenland brak hij door met de historische roman *Quo Vadis* (1896), die de oudere lezer zich misschien vooral nog zal herinneren van de grootst opgezette MGM-productie uit de jaren vijftig, met Peter Ustinov in de rol van keizer Nero als

dolgedraaide christenvervolger. Het lijkt aannemelijk dat deze roman van Sienkiewicz de Poolse literatuur ook in het Nederlandse taalgebied op de kaart heeft gezet, want rond de eeuwwisseling zien we ineens een gestage toename van het aantal Nederlandse publicaties van Poolse literatuur. Voor de *petite histoire* geef ik nog mee dat er vóór het jaar 1900 slechts een tiental Poolse literaire werken in Nederlandse vertaling waren uitgekomen (waarbij het bovendien hoogst waarschijnlijk is dat die uitgaven via de omweg van een andere taal tot stand waren gekomen). Een schijnbaar volledig geïsoleerd geval is de uitgave, in 1791 in Utrecht, van de eerste Poolse roman in een integrale Nederlandse vertaling, de op-en-op didactische avonturenroman *Historya* (1779) van Ignacy Krasicki, in het Nederlands verschenen onder de titel *De onstervelijke reiziger* (een soort van Poolse *spin-off* van Jonathan Swifts *Gulliver's Travels*). In de negentiende-eeuwse Nederlanden tekent er zich wel een duidelijker patroon in de belangstelling voor Poolse literatuur af, met name in werken die ingaan op Pools-Joodse relaties en die de emancipatie van de Joodse bevolking bepleiten, bijvoorbeeld de in 1825 in Amsterdam uitgegeven sentimentele briefroman *Levi en Sara. Een Joodsche familiegeschiedenis in Polen*. Later zouden er werken bijkomen die andere nog te emanciperen groepen in beeld brengen, zoals de vrouwen en de boeren.

Als we het rijtje van wereldwijd de meest vertaalde Poolse auteurs vervolledigen, dan staat de in 2006 overleden science-fictionschrijver, wetenschapsfilosoof en futuroloog Stanisław Lem met stip op plaats twee, met meer dan 1.500 boekuitgaven in vertaling. De meest vertaalde nog levende Poolse auteur, goed voor zo'n 700 boekuitgaven in het buitenland, is in een nog ander segment van het literaire veld te vinden, dat van het fantasygenre. Het gaat uiteraard om Andrzej Sapkowski, geestelijke vader van de ronddolende monsterjager Geralt van Rivia. De imposante mediafranchise die rond Sapkowski's prozacyclus *De hekser* is ontstaan – games, strips, films en een door meer dan honderd miljoen kijkers bekeken Netflix-reeks – maakt van Geralt van Rivia meteen ook het meest succesvolle personage dat ooit aan een Pools schrijversbrein ontsproten is, met ruime voorsprong op andere gegadigden voor deze titel. Denk hier bijvoorbeeld aan het bevallige christenmeisje Lygia in Henryk Sienkiewicz' reeds vermelde *Quo Vadis*, de verdwaasde Kurtz in Joseph Conrads *Heart of Darkness* (1899), de getormenteerde astronaut Chris Kelvin in Stanisław Lems scifi-roman *Solaris* (1961) of – voor de liefhebbers van poëzie – Meneer Cogito in het werk van Zbigniew Herbert (een auteur die in de jaren tachtig en negentig in het Nederlandse taalgebied met veel interesse gelezen werd en zelfs school maakte).

Hoe zit het ten slotte met de jongere generatie? 'Jongere' uiteraard tussen aanhalingstekens, want we hebben het hier toch vooral over vijftigers en zestigers. Vooraleer Olga Tokarczuk de Nobelprijs toegekend en uitgereikt kreeg – met enig uitstel, vanwege de pandemie – waren er van haar werk om en bij de tweehonderd boekuitgaven buiten de Poolse landsgrenzen verschenen. De Nobelprijs zal ook hier evenwel zijn uitwerking niet gemist hebben, en de laureate van vandaag heeft daar de voorbije jaren actief toe bijgedragen. Wat de huidige positie van Tokarczuk betreft: Sapkowski mag het dan wel halen in absolute cijfers, het is de schrijfster uit Wrocław

die de voorbije twee decennia uitgegroeid is tot het echte uithangbord van de ‘nieuwe’ Poolse literatuur. Tokarczuks prominent op vrouwelijke personages toegespitste proza belichaamt niet alleen de feministische golf die na de val van het communisme in Polen de kop opstak (door sommige critici denigrerend ‘menstruatieliteratuur’ genoemd), maar balanceert ook zeer behendig tussen het eigene en het universele, het lokale, het (trans)regionale en het globale. In combinatie met haar wantrouwen tegen al te rigide grenzen en identiteiten (man/vrouw, Pool/niet-Pool, katholiek/andersdenkend, mens/dier, ...) zou je Tokarczuks schrijverschap één langgerekte oefening in ‘verbeelde geografie’ kunnen noemen. Een land als Polen, dat de voorbije eeuwen zijn grenzen talloze keren heeft zien verschuiven, is voor dergelijke historische excursies een uitermate geschikte uitvalsbasis gebleken. Een mooi voorbeeld is Tokarczuks minder bekende roman *De laatste verhalen* uit 2004, opgevat als een bundeling van drie novellen die de lotgevallen van drie generaties vrouwen (en drie verschillende vormen van mobiliteit) in beeld brengt. Terwijl de herinneringen van de ontheemde grootmoeder steeds weer teruggaan naar de plaats en tijd van haar jeugd en adolescentie (het na de oorlog Oekraïens geworden oostelijke deel van Polen), speelt het verhaal van de kleindochter, een vrijgevochten journaliste die leeft en werkt in een geglobaliseerde wereld, zich grotendeels in Maleisië af. De moeder ten slotte, die de naoorlogse (communistische) generatie vertegenwoordigt, zit letterlijk vast (want ‘ingesneeuwd’) in een westelijke, voormalig Duitse uithoek van Polen.

De gelaagde culturele identiteit van het historische en contemporaine Polen speelt ook een centrale rol in de monumentale romans van de eveneens uit Silezië afkomstige Szczepan Twardoch, die nationaal en ook internationaal doorbrak met *Morfine* (2012), een zinderend en beklijvend boek over de Poolse hoofdstad op de rand van de Tweede Wereldoorlog en onder nazibezetting. Twardochs gave om mooi en meeslepend te schrijven over een zeer lelijke wereld blijkt ook uit het tweeluik dat nadien volgde, *De koning* (2016) en *Het zwarte koninkrijk* (2018), over het wel en (vooral) het wee van Warschause Joden vóór en tijdens de oorlog, uitermate kundig naar het Nederlands vertaald door de laureate van vandaag. Ik vermoed dat in de laudatio van de jury meer dan voldoende aandacht besteed zal worden aan haar verdiensten als vertaalster, niet het minst de recente Szczepan Twardoch-vertalingen. Laat ik hier dus maar besluiten met een andere leestip. Er is een groeiend aantal boeken in het Engels die een zeer interessant en verhelderend perspectief werpen op de transnationale dynamiek waarvan de Poolse literatuur – zowel de historische als de hedendaagse – deel uitmaakt. Zeer aan te bevelen is bijvoorbeeld het recent verschenen *The Routledge World Companion to Polish Literature* (2021). Een van de hoofdstukken gaat over het bijzondere, transnationale statuut van de begin-19ste-eeuwse cultroman *Manuscrit trouvé à Saragosse*, van een bij uitstek kosmopolitisch auteur genaamd Jean Potocki (in Polen bekend als Jan Potocki). *The Routledge World Companion to Polish Literature* wordt afgesloten door een essay van de hand van Jennifer Croft, een Amerikaanse schrijfster en vertaler die met haar Engelse vertaling van Tokarczuks *Bieguni* (2007, in het Nederlands verschenen als *De rustelozen*) in niet onbelangrijke mate heeft bijgedragen tot het Nobelprijssucces van

Tokarczuk. Wat mij weer terugbrengt bij het uitgangspunt van dit ietwat meanderende betoog over de moderne Poolse literatuur: de openingszinnen van de Nobelprijсреde die Wisława Szymborska in 1996 in Stockholm uitsprak.

Naar het schijnt is de *laatste* zin van een toespraak altijd de moeilijkste. Die heb ik – nog welgeteld één zin te gaan – zo dadelijk achter de rug. Veel dank voor uw aandacht en alvast mijn hartelijke gelukwensen aan Charlotte Pothuizen als laureate van de Aleida Schotprijs 2022.

¹ Andrew Baruch Wachtel, *Remaining Relevant after Communism. The Role of the Writer in Eastern Europe*, Chicago, The University of Chicago Press, 2006, p. 13.

² Harold B. Segel, *Stranger in Our Midst. Images of the Jew in Polish Literature*. Cornell University Press, Ithaca (NY) 1996, p. xi.

Prof. dr. Kris Van Heuckelom

(<https://www.arts.kuleuven.be/personneelsleden/zap/krisvanheuckelom>) is

Vicedecaan Internationaal Beleid aan de Faculteit Letteren van de KU Leuven.